

Verbs particulars

Autor(en): **Andry, Dumenic**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **112 (1999)**

PDF erstellt am: **11.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236472>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Verbs particulars¹

Dumenic Andry

Il titel «verbs particulars» da quista contribuziun fa allusiun als verbs dal tip *scriver sü, scriver giò, scriver aint e scriver oura, crodar sü, crodar giò, crodar aint e crodar oura*, e dafatta *crodar via*. Eu til n'ha tschernü per pudair trar a nüz la polisemia da l'adjectiv «particular». Quel po nempe assümer, cun buna vöglija, almain las seguaintas differentas accepziuns:

1. **Particulars** po gnir magari inclet i'l sen da 'specialmaing important e marcant'. Id es interessant cha l'importanza e la preschentscha marcanta dals verbs dal tip surnomnä i'l rumantsch stan in proporziun inversa cull'attenziun, cul interess, culla simpatia e la fama ch'els giordan. Fama ha dachefar in nos muond rumantsch, in dumondas da lingua, pustüt eir cun derivanza. Sch'ella es buna nun è'la tudais-cha, gnanca apparaintamaing tudais-cha.

Our dal sentimaint cha'ls verbs dal tip manzunà sajan gnüts e vegnan trattats in ün möd unilateral oter co objectiv, adequat e differenzchà es nat, a seis temp, il bsögn da scriver mia lavur. Quists verbs preschaintan nempe la schaijbija prediletta da la critica da la lingua da las ormas preoccupadas pell'orma da la lingua.

2. **Particulars** po eir render attent al fat cha verbs dal tip *dir sü* vegnan suvent resguardats sco particularità dal rumantsch, dafatta sco trat distinctiv e servan uschè eir illa *questione ladina*. Tals verbs giordan interess illa discussiun scientifica bod be schi pon gnir instrumentalisats per caracterisar il rumantsch sco lingua neolatina particularmaing marcada da l'influenza tudais-cha ed illustreschan uschè la fatscha da Janus, il character dubel dal rumantsch, al qual Ascoli atschenescha cull'expressiun «linguaggio come doppio». La categoria ascoliana «materia romana e spirito tedesco» dovrada per

¹ Il text chi sieua es gnü preschantà als 26 mai 1999 in ün referat, a chaschun da la radunanza generala da la Società Retorumantscha, a Cuoir.

designar in ün text dal sursilvan vegl üna tscherta categoria d'impraists, nempe l'impraist tras traducziun pled per pled, vain dovradà da tscherts autuors per caracterisar in möd global e pauschal il rumantsch dal Grischun sco tal. Tenor quista interpretaziun dess esser la lingua rumantscha üna lingua tessüda cun fil roman ed urdimaint tudais-ch. E'ls verbs dal tip ch'eu trat, servan sco bainvgnüda testimonianza pel character cumpost dal singular tessü rumantsch.

3. Sco **particulars** as poja resguardar ils verbs da nos tip, pervi da lur fuorma complexa, lur fisionomia chi para speciala e nun es facila da descriver e chi rapreschainta üna sfida pella lexicografia, sper lur polisemia suvent insurvezzaivla.
4. Per finir: **particulars** o forsa füssa da dir «**particulats**», sch'Els am permettàn quist neologissem sün basa da «particla», fuormà tenor il model dal term «prefixats», perquai cha verbs as cumbinan cun particlas in strettas unitats lexicalas fuormond uschè verbs complexs.

Il tema da meis tractat sun dimena quels verbs fuormats tenor il mouden sintactic **Verb+cumplemoint adverbial**.

La tscherna dal tema nun es statta dal tuot originala i'l sen dad esclusiva, da quai m'haja inaccort bain spert vezzond la richa bibliografia chi exista davart il tema. Quai nu vala pel rumantsch dal Grischun, ma per otras varietats retorumantschas dadour il Grischun e pustüt eir pel talian.

Eu resentiva quella vouta, ant co m'occupar plü profuondamaing da la tematica, üna tscherta malcuntantezza, ün sentimaint d'insufficienza, l'impreschiun cha'l fenomen saja gnü trattà in maniera ün zich unilateral, na libra da *partis pris* ideologics e metodic:

D'üna vart natüralmaing da la critica da la lingua d'orientaziun puristica chi vezza il verbs cun adverb sco «periculus germanismus»², e da tschella vart eir illa litteratura scientifica da divers autuors chi tils attribuischan, in visiun diacronica, a l'influenza da las linguas germanicas, sainza specificar qual level da la lingua chi'd es pertoc da l'influenza e sainza specificar in che fasa cha quella ha gnü lö.

² GION ANTONI BÜHLER: «*Ils periculus germanismus nella lingua romantscha*» – in: *ASRR* 10(1896), pp. 303–306.

Eu n'ha lura, per furtüna bainbod, chattà eir lavuors chi s'occupan da la materia in ün möd main pauschal e plü differenzchà.

Legiond quists tractats e tils provond d'incleger, m'haja lura bainbod rechattà in ün god da respostas, tant ch'eu nu vezzaiva plü che dumondas chi'm restessan amo da far, tuottafat d'accord e persvas da l'affermaziun da CLAUDE LEVI-STRAUSS chi disch da qualche varts cha: «*Le savant n'est pas l'homme qui fournit les vraies réponses, c'est celui qui pose les vraies questions.*»

Na cha tuot füss stat respus, quai na ... *Ma i nun es simpel da chattar las drettas dumondas schi s'ha il cheu plain respostas, dad oters, baininplet.*

Perquai n'haja pensà chi füss da preferir dad inchaminar la via normala cul uorden üsità: Il prüm la dumonda e lura la risposta.

Per far quai n'haja ramassà material empiric, fuormond ün corpus varià chi ha svaglià ipotesas e ch'eu n'ha provà da verificchar vi dal material. Natüralmaing ch'eu n'ha stuvü far quai tenor üna metoda. Ils stüdis consultats m'han servi per elavurar ün instrumentari da retschercha.

Nu spettarai da mai, lecturas e lectuors, respostas definitivas e dafatta brich respostas simplas a dumondas complexas. Fat quint plütost cul cuntrari.

In mincha cas n'haja tscherchà nouvs access al tema. Ingio ch'eu n'ha chattà nouvs puncts da vista pro oters autuors, e quai n'haja pudü far, n'haja referi resultats dad oters e n'ha imprais bler landroura.

I m'es stat important da m'approsmar a l'oget da stüdi in ün möd plü objectiv pussibel, forsa dafatta naïv, sco da l'exteriur, sainza *partis pris* e, quai saja dat pro o concess, na güsta marcà dad üna visiun pan-germanica.

Eu n'ha provà dad analisar il fenomen:

- in ün prüm pass dal püt da vista **fuormal** o **morfologic**,
- lura n'haja provà ün'analisa **semantica** cun üna tipologia dals verbs,
- in ün terz pass n'haja provà da metter il fenomen in ün rom **istoric**,
- in ün quart pass, da trattar eir dumondas da **l'adöver** dals verbs dal tip *dir sü* e da lur posiziun aint il lexic e da'm dumandar perche cha lur preschentscha es uschè dominante i'l rumantsch.
- Pels verbs chi sun propi imprastats am n'haja dumandà da che tip d'impraist chi's tratta, che nivel da la lingua chi saja pertoc e scha'ls impraists novvischems hajan vistas dad entrar i'l adöver general.

Quai es, eu sa, ün program ourdvard ambiziuns, eu sun consciaint ch'eu nun ha raggiunt tuot quai ch'eu vulvaiva.

Nu spettarai da mai ch'eu furnischa ün'analisa cumpletta e ch'eu furnischa receipts e reglas, chenüns verbs chi sajan buns e chi sajan perquai da dovrar e chenüns da rimplazzar. Quai lascha gugent far ad oters chi fan quai plü bain e pü gugent co eu.

Mia lavur voul esser püramaing descriptiva. Il titel exact da mia lavur da licenziat tuna: *Verben des Typs dir aint, dir oura, dir giò, dir sü im Rätoromanischen des Unterengadins (vallader)*.³

Eu n'ha tschernü sapientivamaing pel titel üna formulaziun generala, per na pregüdicar terminologicamaing üna maniera d'analisa dals verbs examinats.

Eu m'ha limità al vallader sco quella varietà rumantscha chi m'es famigliara. Per quel gener da retschercha, nu'm vessa ris-chà da m'exprimer davart oters idioms rumantschs, nomnadamaing il sursilvan chi nu m'es famigliar avuonda ed ingio cha la situaziun es forsa eir differenta.

Els vezzan cha la lavur es scritta in lingua tudais-cha. Üna da las radschuns per quella tscherna es quella chi saja d'avantag scha **meta-lingua** e **lingua-oget** nu coïncidan e permetta uschè eir da tour la distanza necessaria invers il fenomen linguistic analisà e dozar uschè l'objectività. Cun agüd dal tudais-ch as lascha descriver bain la semantica dals singuls verbs e la lingua tudais-cha metta a disposiziun la terminologia linguistica bsögnaivla.

I nun es simpel da trattar in möd adequat in ün spazi limità üna materia uschè complexa sco ch'ella vain skizzada in mia lavur. Limitaziun es uschè indichada sco difficila, perquai ch'ella premetta capacità da disferenzchar ed üna vista globala. Eu nu surpigl garanzia per quella.

Mia lavur as cumpuona da 10 chapitels chi analyseschan our da differentas perspectivas differents aspets o fatschettas dal tip da verbs *dir oura*.

In vista a la ricchezza da la bibliografia sur dal tema am staivan avertas duos opziuns, eu pudaiva:

Obain referir quai cha oters autuors ed auturas han scrit sur dal tema, valütar lur metodos e lur argumentaziun, schi va bain sainza ri-

³ Ella es gnüda inoltrada al Seminari da romanistica, Università da Turich, Referent: Prof. Dr. HANS STRICKER, 1993 (na publichada).

var ad ün'aigna posiziun, obain chi's ramassa material empiric plü varià pussibel, s'elavurescha ün instrumentari da retschercha adequat al tema, as fa sias observaziuns e tira sias conclusiuns provond da spordscher üna vista variada sül oget da retschercha.

S'inclegia cha qua nu va sainza tgnair quint dals resultats dad oters e sainza imprendar dad oters davart las metodas da retschercha.

Eu n'ha provà dad inglüminar plüssas fatschettas dal fenomen chi s'ha demuossà sco ourdvar fascinant. I s'ha demuossà la gronda difficultà da chattar ün fil cotschen tras la lavur. Eu n'ha decis da bandunar quist'idea dal fil cotschen e n'ha preferi dad acceptar il labirint sco fat interessant, sperond da nu stuvair far inscunters dischagreabels.

Eu less manzunar ils stüdis chi s'occupan dal tema:

JABERG⁴ (1939) manzuna tanter oters trats tipics dal rumantsch eir ils verbs cun particla. A regard la derasaziun dal tip verbal formule-scha el l'ipotesa cha verbs cun particla cun significaziun primara e locala sajan da chattar ün grond toc giò pell'Italia e cha verbs cun particla cun significaziun figürativa sajan derasats là ingio chi'd es da far quint cha la pussibilità da l'influenza germanica saja plü gronda.

HELLER⁵ (1968, 1976) surpiglia quist criteri semantic cha Jaberg vaiva formulà in möd prudaint e til conferischa valur absoluta.

KRAMER⁶ (1981) formulescha già aint il titel da sia lavur la derivanza germanica dal fenomen. El es da l'avis cha'l muoster sintactic saja imprastà.

GSELL⁷ (1982) s'occupa dals verbs cun particla in ün möd fich approfuondi ed adequat a la tematica complexa e spordscha a la discussiun scientifica importants e früttaivels impuls.

⁴ KARL JABERG: *Considérations sur quelques caractères généraux du Romanche* – in: *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally*, Genève, 1939, pp. 283–292.

⁵ KARIN HELLER: *Untersuchungen zur rätoromanischen Verbalsyntax. Verb und Partikel im Gadertalischen*. Dissertation, Universität Innsbruck, 1968 [Dactiloscrit]; KARIN HELLER: *Zentralladinische-Verba im deutsch-romanischen Spannungsfeld* – in: *Schlern* 50 (1976), pp. 406–416.

⁶ JOHANNES KRAMER: *Die Übernahme der deutschen und der niederländischen Konstruktion Verb + Verbzusatz durch die Nachbarsprachen* – in: W. MEID/K. HELLER (edd.), *Sprachkontakt als Ursache von Veränderungen der Sprach und Bewusstseinsstruktur*, Innsbruck, 1981, pp. 129–140.

⁷ OTTO GSELL: *Las rosas dattan ora, les rôses da fora – le rose danno fuori: Verbalperiphrasen im Rätoromanischen und im Italienischen* – in: *Fakten und Theorien. Festschrift für Helmut Stimm zum 65. Geburtstag*, Tübingen, Narr 1982, pp. 71–85.

SPIESS⁸ (1983 e 1986) metta in dubi l'ipotesa da la derivanza germanica da verbs cun particla cun significaziun figurativa e muossa a man da duos dialects da l'Italia settentriunala interessantas parallelas e divergenzas cul dialect alemannic da Turich. El parta da l'idea da l'origin poligenetic dal tip da verbs in discussiun.

MAIR⁹ (1984) s'occupa dals verbs cun particla in varietats dal ladin central, dal talian e dal frances e da dumondas davart l'origin dal muoster e spordscha, sper üna tipologia semantica dals verbs cun particla eir üna spiegaziun sociolinguistica pella vitalità dal mouden i'l ladin da las Dolomitas.

BLASCO FERRER¹⁰ (1985) cuntradischa a l'idea derasada cha ils verbs cun particla ladins sajan d'attribuir ad ün impraist dal mouden dal tudais-ch. Eir el preschainta üna tipologia semantica dals verbs cun particla tenor la funcziun dal morfem adverbial.

Sco basa empirica per mia retschercha m'han servi

1. ils vocabularis normativs¹¹ da la Lia rumantscha
2. Il *Vocabulari fundamental*¹²

⁸ FEDERICO SPIESS: *L'unità lessicale composta di verbo e avverbio di luogo nei dialetti veneti* - in: *Linguistica e dialettologia veneta*. Studi offerti a Manlio Cortelazzo dai colleghi stranieri, a cura di G. HOLTUS e M. METZELTIN, Tübingen, Narr 1983, pp. 165-168; SPIESS (1986) = FEDERICO SPIESS: *L'unità lessicale composta di verbo e avverbio di luogo nei dialetti della Svizzera italiana* - in: *Variation linguistique dans l'espace. Dialectologie et onomastique* = Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Aix-en-Provence 29 août-3 septembre 1983), vol. 6, Aix-en-Provence 1986, pp. 415-425.

⁹ WALTER N. MAIR: *Transferenz oder autonome Bildung?* Bemerkungen zum Problem der Partikelverben im Ladinischen, Friaulischen, Italienischen und Französischen - in: *ZRPh* 100(1984), pp. 408-432.

¹⁰ EDUARDO BLASCO-FERRER (1985): *Romania germanica. Studio tipologico su un presunto calco sintattico nel ladino* - in: *Archivio per l'Alto Adige*. Rivista di studi alpini 79(1985), pp. 55-80.

¹¹ RETO R BEZZOLA/RUDOLF O. TÖNJACHEN: *Dicziunari tudais-ch-rumantsch*, Cuaira, Lia Rumantscha 1982 (2.ed.) (excerpà be per part); OSCAR PEER: *Dicziunari rumantsch ladin-tudais-ch*, Cuaira, Lia Rumantscha, 1962

¹² JACHEN C. ARQUINT: *Vocabulari fundamental. Pleds, frاسas, sinonims, cuntrarıs*, Cuaira, Administraziun chantunala da mezs d'instrucziun 1980.

3. La collecziun da verbs dal vallader discurrü da TH. EBNETER¹³
4. URSINA SALUZ (1989): *Transcripziun da registraziuns, dals cumüns Zernez, Lavin, Ftan, cun infuormants dals ons 1902–1931*. (Material na publichà racolt pella lavur da licenziat, excerptà cul amiaivel permiss da l'autura). Lingua discurrüda autentica.
5. Mia collecziun persunala da verbs cun particla per adövers illustrativs.

Pella **lingua scritta na litterara** m'han servi excerpts our dal *Fögl Ladin* e dal *Chardun*¹⁴.

Sper il material ramassà n'haja resguardà eir il material da **tractats d'orientaziun puristica**¹⁵ e n'ha suottamiss la tscherna dals exaim-

¹³ THEODOR EBNETER (1991): *Wörterbuch der Verben des gesprochenen Unterengadischen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1991.

¹⁴ *Fögl Ladin*, numers excerpts: : FL. 51(1990), nr. 1 (schner); FL. 51(1990), nr. 25 (marz); FL. 51(1990), nr. 27 (avrigl); FL. 51(1990), nr. 72 (settember); *Chardun* 19(1990), nr. 4 (schner) fin 19(1990), nr. 9 (gün)

¹⁵ GION ANTONI BÜHLER: *Ils periculus germanismus nella lingua romanscha* – in: *ASRR* 10(1896), pp. 303–306; CLA BETSCHLA alias RUDOLF BEZZOLA (1989): *Influenzas dal tudais-ch. Expressiuns tipicas pel tudais-ch ma na pel rumantsch* (Exaimpels lets in gazetta o dudits al radio o a la televisiun) – in: *Fögl Ladin* 50(1989), Nr. 93, [sainza paginaziun]; JACHEN ULRICH GAUDENZ: *Problems, voul dir: difficultats cun nos rumantsch* – in: *Fögl Ladin* 50(1989), Nr. 36, 19 mai, p. 1; GAUDENZ J. U. (1989b) = JACHEN ULRICH GAUDENZ: *Problems, voul dir: difficultats cun nos rumantsch II* – in: *Fögl Ladin* 50(1989), Nr. 47, 27 gün, p. 1; NICOLIN LUDWIG GISEP: *Davart ils germanissem in nos ladin e'l möd da'ls cumbatter* – in: *Chalender Ladin* 24(1934), pp. 74–80; MAX KETTNAKER: *La bastardisaziun dal rumantsch* – in: *Chardun* 8(1979), nr. 7, pp. 14–21; *Chardun* 9(1979), nr. 9, pp. 12–19 (1. Cuntinuaziun); *Chardun* 9(1979), nr. 10/11, pp. 22–28 (2. Cuntinuaziun); *Chardun* 9(1979), nr. 2, pp. 16–23 (3. Cuntinuaziun); KETTNAKER (1980) = MAX KETTNAKER: *La bastardisaziun dal rumantsch* – in: *Chardun* 9(1980), nr. 6, pp. 16–19 (4. Cuntinuaziun); *Chardun* 9(1980), nr. 7, pp. 16–19 (5. cuntinuaziun); MAX KETTNAKER: *La bastardisaziun dal rumantsch* – in: *Chardun* 11(1982), nr. 9, pp. 24–27 (6. cuntinuaziun); *Chardun* 11(1982), nr.10/11, pp. 9–12 (7. cuntinuaziun); *Chardun* 11(1982), nr.12, pp. 21–24 (8. Cuntinuaziun); *Chardun* 12(1982), nr.2, pp. 15–17 (9. cuntinuaziun); MAX KETTNAKER: *La bastardisaziun dal rumantsch* – in: *Chardun* 12(1983), nr. 6, pp. 25–28 (10. cuntinuaziun); *Chardun* 12(1983), nr. 8, pp. 17–19 (11. cuntinuaziun); *Chardun* 12(1983) nr. 10/11, pp. 23–26 (12. Cuntinuaziun); MEN MOSCA: *Exaimpels da lingua germanisada zavrats our dal Fögl Ladin e Chardun* – in: *Chardun* 12(1982), nr. 1, pp. 33–34; ANDREA VITAL: *Controversas ladinias*, –in: *AnSRR* 33(1919), pp. 184–231.

pels, las propostas per substituziuns e las ipotesas dals autuors ad ün examen critic necessari fond tschertas differenziaziuns.

Per furtüna haja dat i'l context grischun eir autuors chi mettan ün cunterpais a las generalisaziuns puristicas chi van sur las lattas oura ed acceptan l'adöver da la cumünanza linguistica sco norma decisiva e na ideals da pürezza genetica problematicas.

Eu pens vi da MELCHER (1906), JUD (1924), VELLEMAN (1931), PULT (1941)¹⁶.

Analisa dal tip verbal Verb + adverb

1. Analisa dal constituents o morfematica

Tenor meis avis vala la paina da far, ant co formular ipotesas davart la derivanza dal muoster [Verb + cumplemoint adverbial] ed avant co furnir indicaziuns davart la derasaziun dal mouden illa Romania e sia tipicità o na-tipicità pellas linguas romanas, da gnir in cleras davart la structura e'l funcziunamaint dal muoster sintactic.

Uschè n'haja provà da tegner quint dal postulat metodich cha J. C. ARQUINT¹⁷ formulescha per retscherchas i'l chomp da la sintaxa rumantscha:

«La sintaxa sto in prüma lingia verer che incumbenzas ch'üna rouda ha aint ill'inter apparat, e lura pür as dumandar che fabrica e che pajais chi ha furni la rouda. A partir be da la singula appariziun sintactica sainza tilla metter in connex cun sia funcziun aint ill'apparat da la lingua e sainza far ils congruals necessaris, as poja rivar a resultats malamaing problematicas e dubius.»

¹⁶ FLORIAN MELCHER: *Davart vaschins e fulasters nella lingua retorumsantscha* -in: *AnSRR* 20(1906); JAKOB JUD: *Aus dem rätischen Idiotikon* - in: *BM*. 7(1924), pp. 201-225; ANTON VELLEMAN: *Influenzas estras i'l ladin* - in: *AnSRR* 45(1931), pp. 87-116; CHASPER PULT: *Meis Testamaint*, 1941.

¹⁷ J. C. ARQUINT: *Aspets da la sintaxa rumantscha* - in: *Annalas da la SRR* 88(1975: 88).

Per far l'analisi da la fuorma suna parti dal morfem sco unità primara. Il tip verbal analisà rapreschainta üna construcziun chi consista da duos morfems libers. Üna analisa dals constituents as lascha rapreschentar illa seguainta fuormla structurala:

unità lexicala = (morfem lexical + morfem grammatical) + morfem lexical

obain:

unità lexicala = (morfem verbal + morfem flexiunal) + morfem adverbial.

Verbs dal tip *scriver sü* pon eir esser part constitutiva dad unitats lexicalas chi consistan da plü co duos constituents in cumposiziuns fixas, uschedits fraseologissemes.

p.ex. *dir oura la müstà, dar giò üna plaiiv, dar sü la spranza, far sü la roba.*

L'oget da l'accusativ fix po crodar tras ellipsa p.ex. *dar giò ün ufizi → dar giò. El ha dat giò.*

Davo l'analisi dals constituents as tratta da descriver ils singuls constituents ün per ün.

Sco prüm vain landervia l'elemaint verbal, nomnà la **basa verbala**.

I's constatta cha'ls verbs ils plü variats pon assümer la funcziun da basa.

Tschertas categorias da verbs dvaintan basa verbala pür süin via indirecta, tras ellipsa d'ün infinitiv.

p.ex. verbs modals:

pudair sü < pudair gnir sü (ellipsa da l'infinitiv);

O eir verbs sco: *rivar sü < rivar da gnir sü; clomar sü, invidar sü < clomar, invidar da gnir sü.*

In ün prossem pass esa da resguardar la **cumbinabilità** dals verbs, lur disponibilità per fuormar cumbinaziuns cun adverbs, lur **basicità**.

Id es da disfrenzchar tanter:

a) Verbs chi nu's cumbinan mai cun ün adverb (na basics)

b) Verbs chi cumparan be in cumbinaziuns cun ün adverb, p.ex. *chablar + ADV.*

Üna evaluaziun statistica permetta da far üna glista da rangs da las basas verbalas:

1. *ir*
2. *gnir, dar, tour, trar*
3. *far, metter*
4. *büttar, chatschar, crodar; star; clamar, dir*

La segunda componenta dal muoster verbal po esser ün adverb local o direcziunal o eir üna preposiziun correspudenta chi deriva dad üna frasa preposiziunala (PP) cun ellipsa dal nomen.

Ün inventar dals morfems ed üna evaluaziun statistica in vista a lur adattaziun per cumbinaziuns, muossan il seguaint purtret:

Uorden tenor il numer da las pussibilitats da cumbinaziun:

1. <i>oura</i>	7. <i>via</i>
2. <i>aint</i>	8. <i>intuorn</i>
3. <i>giò</i>	9. <i>pro</i>
4. <i>sü</i>	10. <i>nan</i>
5. <i>insembel</i>	11. <i>suot</i>
6. <i>davent, tras</i>	12. <i>sura</i>

2. Uorden dals constituents

Il seguond trat sintactic important es **l'uorden dals constituents**:

L'uorden dals constituents sto tgnair quint da la **sequenza** da las parts, ma eir da la **direcziun da la determinaziun**.

Tgnand quint da quists duos trats as constata üna importanta differenza cul tudais-ch:

La sequenza dals verbs dal tip *scriver sü* muossa adüna postposiziun da l'elemaint adverbial.

La direcziun da la determinaziun es **DM-DS (determinatum – determinans)**. L'uorden es da nomnar perquai **progressiv o linear**.

I'l cas dal tudais-ch es la situaziun plü complexa. Ils cuplemaints adverbials sun movibels e lur posiziun es differenta tenor la fuorma verbala:

Postposiziun da la particla pellas fuormas finitas ed anteposiziun e prefixaziun pellas fuormas infinitas.

3. Coesiun dals constituents

Üna dumonda importanta in connex culs verbs cun particla es quella davart la **coesiun da las parts**: Quant ferm tachan insembel ils morfems. Schi s'examinescha la chosa da la vart **sintactica**, schi as riva a la conclusiun chi s'haja dachefar cun cumbinaziuns cul status dad **unitats lexicalas da uorden superiur**, uschè nomnadas «**unità lessicali superiori**», «**unità multilessicali**» o «**collocaziuns**», cun coesiun sintactica plütost locca.

Id es important da notar cha quai nu's tratta da cumposizuns in sen stret, perche cha l'«inchastradüra» tanter basa e cumplemment adverbial es visibla e cha'ls morfems flexiunals as tachan via dal morfem verbal variabel sco prüm constituent.

I's chatta però, illa lingua discurrüda, sporadicamaing eir interessantas fuormaziuns occasiunalas sco *trattaintas* ingio cha'l morfem flexiunal as tacha vi dal morfem adverbial chi'd es cun dret e radschun invariabel. Quist muossa cha la coesiun vain resentida sco ferma.

Üna conseguenza dischagreabla da la coesiun locca es la mancanza da pussibilità da fuormar substantivs deverbals sün basa da V+ADV. Quai as demuossa sco ün grond dischavantag funcziunal. I dà be singuls cas da verbs cun particla substantivats.

p.ex. *la fatta sü* 'die Siftung' < *far sü*; *la fatta sü* 'die Aufmachung' < *as far sü*; o cun infinitiv substantivà: *l'ir suot dal bastimaint*.

Schi's examinescha a fuond la coesiun i'l cas da noss verbs, as stoja tilla describer eir da la vart semantica. Id es important da constatar cha verbs dal tip *scriver sü* fuorman **lexems** chi constituischan üna significaziun cumplexiva, chi han uschè traversà il process da **lexicalisaziun** e chi ston, per conseguenza, figürar sco **chavazzins** o **lemmas** aint ils vocabularis.

I nu's tratta be da simpels **sintagmas**, pro'ls quals la significaziun as cumpuona be da la somma da las significaziuns da las parts e chi funcziunan tenor las reglas da la grammatica.

Pro lexems da structura complexa nu correspuonda la significaziun cumplexiva be da la somma da las significaziuns da las parts.

Per resümer as poja dir cha'ls verbs examinats sajan:

Verbs cumposts tenor ün plan analitic, morfologicamaing loc, chi consista dad ün morfem verbal (la basa verbala) ed ün morfem adverbial postpost (adverb o preposiziun), in sequenza fixa, tenor uorden progressiv o linear, fuormond unitats lexicalas cun significaziun cumplessiva.

I'ls differents stüdis dal muoster verbal ch'eu n'ha gnü per mans, nu vain designà il fenomen in möd unitari.

Eu n'ha miss insembel ils differents terms e n'ha provà da chattar üna denominaziun chi tegna quint da plü bliers aspets pussibel, per chattar la megladra.

La designaziun ideala stuvess:

1. **nomnar** amenduos constituents.
2. indichar la **sequenza** dals constituents
3. indichar la **funziun** dal constituents, pustüt dal seguond
4. caracterisar il **tip da la colliaziun** (grà da coesiun).

Vaira dastrusch a quista designaziun ideala vain il term da SPIESS chi circumscriba il muoster sintactic culs plects: «*unità lessicale composta da verbo + avverbio di luogo*».

Eu n'ha lura decis pel term plü pratic «**Partikelverb**», respectivmaing «**verb cun particla**».

4. *Analisa semantica*

Davo quista analisa da la vart dal **signifiant** haja nom da s'occupar da la vart dal **signifié**. Sco instrumaints per üna prüma tentativa dad ün'analisa semantica am serva da las noziuns da **transparenza** e da **motivaziun (relativa)**.

Id es indispensabel da distinguer la **motivaziun fuormala-morfologica** e la **motivaziun semantica**.

Ils verbs cun particla muossan ün **ot** **grà da motivaziun morfologica**, sco fuormas **analiticas**. Per pudair masürar quella as poja dar ün sguard al muoster concurrent dals **verbs prefixats** chi han üna structura **sintetica**. I's demuossa cha'ls verbs cun particla sun superiors in quist regard, pustüt schi's conguala verbs cul comple-

maint adverbial *sur* e *suot* chi fungheschan uschè bain sco prefixs sco eir sco particlas.

Plü bod as cugnuschaiva, sper la fuorma *surtour*, eir la fuorma *tour sura*.

In seguit vala da provar da stabilir üna **tipologia** dals verbs cun particla seguond criteris semantics. In ün prüm pass n'haja provà da classificar ils verbs tenor lur grà da motivaziun semantica. Els as gruppeschan in ün continuum tanter ils duos pols da:

- a) motivaziun **morfologica e semantica** cumpletta
- b) motivaziun **be plü morfologica** cun perdita da la motivaziun semantica (**demotivaziun o idiomatisaziun**).

Discurriders rumantschs tradiän pled per pled eir expressiuns tudais-chas chi sun be superficialmaing analisablas dal püt da vista morfologic. La radschun es la cugnuschentscha semantica dal model tudais-ch.

In ün seguond pass n'haja provà dad applichar ün model classificatoric chi's basa sülla **significaziun da la particla** e sülla modificaziun cha la significaziun da la basa verbala subischa tras l'agiunta dal morfem adverbial.

Sün basa da trais criteris as poja determinar la maniera co cha la significaziun as constituischa:

1. Ha la particla significaziun **dimensiunala o conceptuala**?
2. Ha l'adverb significaziun **concreta-litterala** (sen propri o primar) o significaziun **abstracta-figurativa** (transferida o secundara)?
3. Ha il morfem adverbial **significaziun lexicala o significaziun grammaticala**?

Partind da quists trais criteris as constituischan our da las cumbinaziuns teoreticamaing pussiblas, trais tips.

Tip I (*ir sü*)

- a) significaziun dimensiunala-spaziala
- b) significaziun litterala, primara, concreta
- c) significaziun lexicala da la particla

MAIR (1984) nomna la maniera da modificaziun semantica cha la basa verbala subischa tras l'elemaint adverbial: **spazialisaziun**.

TIP II (*mangiar sü*)

- a) significaziun conceptuala
- b) significaziun figürativa, secundara, abstracta
- c) significaziun approximativmaing grammaticalisada da la partícula

MAIR (1984) discuorra quia dad **acziunalisaziun**, perquai cha la partícula s'exprima davart la maniera co cha l'acziun as splaja.

TIP III (*verer oura*)

- a) significaziun conceptuala
- b) significaziun figürativa, secundara, abstracta
- c) significaziun lexicala da la partícula.

Quia modifichescha la partícula la significaziun dal verb i'l sen d'üna metaforisaziun. L'adverb nun exprima plü üna relaziun spaziala, dimpersè üna **figürativa**. A pêr ed a pass culla **metaforisaziun** va eir üna perdita da la motivaziun semantica, üna **idiomatisaziun**.

Eu less uossa illustrar ils trais tips: **spazialisaziun**, **acziunalisaziun** e **metaforisaziun** cun exaimpels:

Spazialisaziun:

Spazialisaziun implichescha motivaziun semantica totala.

İls trats «significaziun spaziala concreta» e «motivaziun semantica totala» sun correlats.

Verbs cun adverb direcziunal sco partícula:

- *gnir aint*
- *ir aint*
- *ir davent*
- *svolar davent*
- *gnir giò*
- *ir giò*
- *as metter giò*

Verbs cun partícula chi deriva d'üna preposiziun illa frasa preposiziunala cun ellipsa dal nomen:

- *rivar aint*
- *siglir aint*
- *gnir pro (nüvel)*
- *as chatschar pro*
- *rivar sü*

Eir scha la significaziun cumplessiva dals verbs cun particla cun **spazialisaziun** correspuonda a la somma da las significaziuns da las parts, ston els figurar i'l dicziunari, cun quai ch'els sun **lexicalisats**, q.v.d. ch'els han acquistà ils status da **lexems**, e toccan uschè sco unitats fuormadas pro'l lexic da la lingua, e quai malgrà lur ot grà da motivaziun.

Acziunalisaziun:

Ün ot grà da motivaziun es d'observar eir i'l tip cun acziunalisaziun.

I's constata eir ün tschert grà da grammaticalisaziun da la significaziun da la particla.

La significaziun cumplessiva correspuonda eir quia a la somma da las significaziuns da las parts. La relaziun semantica cul verb da basa es visibla.

Nus chattain in vallader trais **modalitats da l'acziun** (Aktionsarten) chi vegnan expressas tras particlas.

- a) **ingressiv** (indicha il cumanzamaint dad ün'acziun e vain exprimi cun *aint*)
- b) **intensiv** (exprima l'intensità dad ün'acziun cun differentas particlas)
- c) **perfectiv** (indicha l'accumplimaint d'ün'acziun e vain exprimi cun *tras, oura, sü, tras, via*)

Sco exaimpels pella modalità d'acziun **ingressiva** füssan da nomnar:

brassar aint la charn
as lavurar aint
sunar aint l'an nouv
s'indrumanzar via

Funcziun d'intensivaziun:

invidar aint ad inchün
liar aint cudeschs
s-chodar aint bain la pigna
as tuchar aint
tocker aint qc.
baiver giò in üna tratta

La modalità d'acziun **perfectiv** (parafasabla culs adverbs 'dal tuot, cumplettamaing' as poja illustrar culs exaimpels:

laschar arder giò il fö
pascular giò ün pascul
taschair giò
durmir oura
murir oura
pavlar oura tuot
portar oura ün mantel
scriver oura ün pled

Metaforisaziun:

A l'intern dals verbs cun metaforisaziun as poja constatar differents grads da motivaziun.

rumper giò sech il discuors
trar giò la tschera
trar nan istorgias veglias
chaschar oura alch
curar oura üna malatia
dar oura munaida
magliar oura chas'e fuond
metter oura ün quint
chargiar sü qc. a qn.

Interferenzas

dozar giò raps
büttar giò guadagn
dar giò ün commentar
büttar sü üna dumanda (sic!)
portar oura conflicts
rumir oura malincretas

Exaimpels per verbs idiomatisats dal tuot e figürativs:

verer aint qc.
verer oura
dar aint a qn.
as chattar aint cun qc.
tour giò ils quaderns

Las expressiuns idiomatisadas da las qualas la significaziun figurativa nu's lascha predir e nun es perquai decodabla tenor reglas fixas, ston natüralmaing figurar in ün dicziunari in maniera separada. Quai vala eir per verbs cun particla cun üna tala significaziun.

Ün trat caracteristic da la semantica da bliers verbs cun particla es lur **polisemia** suvent straordinaria e bod insurvezzaivla. Eu less illustrar quist fat cul exaimpel *dar aint*

1. transitiv, cun object na animà
dar aint datas 'eingegeben, eintippen'
dar aint culur 'einfärben'
dar aint l'aua 'hineinleiten'
dar aint il tun 'angeben'
dar aint ün cuc 'einen Blick hineinwerfen'
dar aint palocs 'einschlagen'
dar aint guottas 'id.'
dar aint qc. 'einreichen'
2. transitiv, cun duos objects
dar aint üna masdina ad inchün 'einflössen'
dar aint cul ravel 'eintrichtern'
dar aint ad inchün cul padriöl 'id.'
dar aint ils suogls al muvel 'hineingeben'
dar aint s-chars 'id.'
3. transitiv, cun object persunal
dar aint a qn. 'anzeigen'
4. reflexiv
as dar aint culla gliעד dal lö 'sich einleben'
5. intransitiv
dar aint (la sajetta) 'einschlagen'
dar aint (= crodar insembel) 'zusammenfallen'
 (subj. persunal) *dar aint* 'abmagern'
dar aint da gust 'einsetzen'
dar aint 'einsetzen (in der Musik)'

5. Genesa e derasaziun dal muoster

Eir scha mia lavur es prevalentamaing sincronica, nu's poja interlascar da dar ün sguard illa diacronia. Dal püt da vista **istoric** rapre-

schaintan ils verbs cun particla il plü important substitut pels verbs cun prefix latins d'vantats disfuncziunals tras quai chi gnivan resentits sco massa pac analisabels (cfr. Lat. INICERE vs. Rum. *büttar aint*). Sco radschuns nomna TEKAVCIC¹⁸ trais:

- a) **Influenza germanica**
- b) **Tmesis** (separaziun da prefix e basa verbala) ed **inversiun** dals constituents
- c) **Ellipsa** dal substantiv davo la preposiziun illa frasa preposiziunala.

El renda attent al fat chi's stopcha distinguer tanter **fuormaziuns primaras** dal latin vulgar, p.ex. *ir aint*, *metter suot* e las **fuormaziuns secundaras** tenor il model dal tudas-ch, p.ex. *verer oura*, *trar sü*.

I's po meditar lönch davart la dumonda scha *scriver sü* p.ex. deriva da *scriver* + PP: *scriver sün* + *Nomen* (fuormaziun primara dal latin-vulgar) cun ellipsa dal substantiv, o sch'el es gnü fuormà tenor il model dal tudais-ch *aufschreiben* (fuormaziun secundara).

Dumondas da quist gener lessa surlaschar ad oters.

Sco ulteriura funtana pella fuormaziun da nouvs verbs cun particla sun da manzunar fuormaziuns per **analogia** o tras **cruschamaint**:

notar/scriver sü → *notar sü*.

Ün verb semanticamaing apparentà surpiglia dad ün oter verb la cumbinabilità culla particla redundanta.

Per quai chi riguarda la derasaziun dals verbs cun particla esa da dir ch'els sun fich derasats i'ls **dialects da l'Italia dal nord**.

Üna buna illustraziun da quist fat chattaina in duos lavuors a SPIESS (1983 e 1986).

Per part pudaina constatar sumglientschas frappantas cun verbs ladsins. E quai dafatta in cas chi vegnan resguardats in nos pitschen muond rumantsch sco idiomatissems tudais-chs tradüts pled per pled.

¹⁸ PAVAO TEKAVCIC: *Grammatica storica dell'italiano*, Bologna, 1980, vol. III, «Lessico», pp. 150-152.

In funcziun **metaforica**:

Per exprimer l'expressiun taliana dovra il luganais ils seguaints verbs:

'vendere un biglietto allo sportello' SPIESS (1986) ~ luganais: *da fö r bigliet* = Eb. *dar oura ün bigliet*

'cadere in un tranello' ~ *burlà dent* – zürig. *inegheie* = Eb. *crodar aint*

'scegliere' *cata fö* ~ *usläse* ~ *cleger oura*

'il tempo sta migliorando' *al sa tira fö* = Eo. *A s'tira oura* ~ Eb. *I's tira sü*

'spappolarsi, sciogliersi, liquefiarsi' ~ *na fö* = Eb. *Ir oura* (p.ex. öv in painch)'

'levare un indumento' *tra fö* = Eb. *trar oura* [zürigais: *abzie * trar giò*]

'riscuotere una somma di denaro dovuto' – *tirà dent* = *izie* = *trar aint raps*

Quists pacs exaimpels cun parallelas sorprendentas tanter varietats linguisticas cun considerabla distanza geografica, muossan chi'd es da far quint i'l cas dals verbs cun particla, cun derivanza **poligenetica**.

6. *Fuormaziun da plets o sistem lexical?*

Üna dumonda chi m'ha occupà es quella scha'l muoster da verbs fa part da la **fuormaziun da plets** o schi's tratta, sco cha GSELL sustegna, da **perifrasas** chi fuorman ün «sistem sintactic-lexical.»

Chi saja sco chi vöglija: els sun da resguardar sco muoster avert per novas fuormaziuns chi'd es, i'l sen da la FP, «productiv».

Novas fuormaziuns i'l lexic pon nascher in trais manieras:

- a) **tras novas fuormaziuns seguond las reglas da la fuormaziun da plets**
- b) **tras müdamaints da la significaziun dad expressiuns existentas** a l'intern da la lingua
- c) **tras transferimaint dad elemaints dad otras linguas** (impraists)

Tanter ils process e'ls resultats da la fuormaziun da plets e l'impraist linguistic as chatta, per quai chi riguarda la genesa e la derasaziun, trats cumüns ed affinitats:

Innovaziuns naschan seguond ün model, obain a l'intern da la lingua, obain dad ün'otra lingua. Model resta model.

Las innovaziuns partan dad ün singul locutor e's derasan lura o eir brich. I'l singul cas esa greiv decider schi s'ha dachefar cun fuormaziun endogena o exogena, schi's tratta da fuormaziun autoctona o dad impraist integrà. Illa visuala sincronica es relevant be il cunfin tanter **interferenzas** (brich integradas) e **transferenzas** (integradas). Il cunfin tanter fuormaziuns **autoctonas** e fuormazins **exogenas** integradas (transferenzas) nu'ns dess importar in quist lö. Las transferenzas fan part da la ierta lexicala. Lur unica differenza cul lexic autocton es lur età e lur origin, e quels esa tuot oter co facil da stabilir.

Ans concentrain in seguit sül impraist linguistic sco via pel inrichimaint dal lexic e til examinain ün pa plü precis.

Da las **parts dal sistem linguistic** las plü suottappostas ad influenzas dad otras linguas es il **lexic**, sco chi's sa, la part la plü movibla da la lingua e la plü accessibla per impraists, la morfologia e la sintaxa sun percunter bler plü resistentas.

In vista a noss verbs esa da dir cha la probabilità cha'l muoster **verb + adverb** saja imprastà dal tudais-ch, saja da resguardar sco fich pitschna. Tantplü cha ün congual structural tanter ils verbs in tudais-ch e'ls verbs analogs in rumantsch muossa importantas divergenzas, in special illas reglas da posiziun da las particlas. L'analogia structurala es dimena limitada.

I nun es da far quint cull'influenza dal tudais-ch i'l sen da furnitur d'ün model sintactic viavant na cuntschaint a las linguas romanas.

L'influenza dal tudais-ch es da constatar ill'intensità da l'adöver dal muoster tras l'accumulaziun da singuls impraists lexicals.

A l'influenza dal tudais-ch es d'attribuir la posiziun marcanta dals verbs dal tip trattà, tras il numer fich elevà dad impraists.

7. L'impraist sco via da l'inrichimaint lexical

I'l cas chi's tratta dad **impraists lexicals**, schi da **chenüns suottips as tratta?**

Pels verbs cun particla importan, illa terminologia da BECK, pustüt ils tips da la **Lehnübersetzung (calque)**, **Lehnbedeutung (calque semantic)** e **Lehnwendung**.

Sco cha nus vain vis, nu's tratta, i'l cas da noss verbs brichafat dad ün **calque sintactic** (impraist dal muoster sintactic).

In ögl dan pustüt las expressiuns idiomatisadas tudais-chas chi's basan be sün üna **analisa morfologica superficiala**; semanticamaing suna demotivadas. Cundiziun pell'incletta es la cugnuschentscha da l'expressiun-model tudais-cha.

Ma id es da dir cha gnanca il mecanissem da la **Lehnübersetzung** o **calque** nun es ün process be passiv-receptiv, ma blerant ün process activ-creativ, chi's svolva culs adattamaints necessaris al sistem da la lingua receptura e tenor las reglas sintacticass e da la fuormaziun da plets da quella lingua.

8. *Interferenza e transferenza, impraists illa «parole» ed illa «langue»*

In connex culs verbs cun particla vain suvent interlaschada la differenza tanter verbs tradiziunals chi fan part da la ierta lexicala chi cumiglia eir impraists dalönch innan integrats e fuormaziuns novas individualas ed occasiunals chi rapreschaintan neologissemss.

Id es indispensabel da far la differenza tanter *scriver sü*, *scriver giò* e **scriver avant*. *Scriver giò* e *scriver sü* fan part dal lexic tradiziunal. *Scriver avant* invezza es üna interferenza da luxus giuvna, invezza da *prescriver*.

Per contribuir ad üna discussiun früttaivla, esa indispensabel da far distincziuns da quist gener e da s'occupar da dumondas da frequenza e plünavant da's dumandar quant üsitadas cha novas expressiuns tras impraist sun, q.v.d. quant inavant chi sun sancziunadas tras l'adöver da la cumünanza linguistica.

Id es d'avantag dad introdüer quia il concept da **norma** (las realisaziuns üsitadas), chi cumplettescha la dicotomia saussuriana da **langue** (il sistem linguistic abstract) e **parole** (las singulas realisaziuns).

A l'intern da la norma distinguan tscherts autuors
a) tenor il numer dals locutuors pels quals la norma quinta, tanter **norma individuala** e **norma sociala**

b) tenor la valabilità da la norma tanter **norma prescriptiva** (quella stabilida explicitamaing tras las instituziuns chi normeschan la lingua e dirigian l'adöver (l'adjectiv derivà da norma in quist sen es «normativ»).

e la **norma statistica** o la norma d'adöver, l'adöver natüral na dirigi (l'adjectiv es «normal»).

Cun quist instrumentari esa pussibel da descriver plü precis ils s-chalins d'integrasiun dad interferenzas.

I'l cas dals verbs cun particla esa indispensabel chi's distingua tanter **interferenzas** e **tranferenzas**.

Interferenzas illa **parole** ed illa **norma d'adöver individuala** han il prüm character minoritari e vegnan resentidas da la cumünanza linguistica sco **disturbi**. Ellas nu sun integradas e minoritaras, individualas ed il plü da tuot occasiunalas e fan uschè part da la norma d'adöver individuala e dad üna gruppa da locutuors.

La dumonda chi'ns dess occupar quia es, schi's laschan far **prognosas davart l'integrabilità dad interferenzas** i'l sector dals verbs cun particla o schi's laschan chattar **criteris linguistics** pella **na-integrabilità**.

La dumonda es, chenünas da las interferenzas na integradas chi nu sun cun gronda probabilità integrablas per motivs linguistics.

Il criteri nun es schi sun fuormats inandret, perche cha quai sun tuot ils verbs cun particla, almain dal püt da vista fuormal.

I's tratta blerant da sclerir, scha verbs cun particla nats tras impraist garantischan e nun impedischan il funcziunamaint da la comunicaziun. Per cha la comunicaziun funcziuna, stona accumplir almain ün criteri sematic:

I ston esser inclegiantaivels, q.v.d. decodabels, sainza stuvair tour in agüd il model tudais-ch.

Dad interferenzas pon resultar malinclettas tras conflicts semantics, o dafatta disturbis illa comunicaziun chi pon render impussibla l'incletta.

Chattar e cugnuoscher interferenzas es difficil e nu va sainza subjectività.

Per chattar e cugnuoscher interferenzas esa da far las seguaintas dumondas:

1. Sun las fuormas examinadas sancziunadas tras l'adöver, es lur frequenza relevanta? Interferenzas han adüna üna frequenza limitada.
2. Quant normalas, quant integradas sun las expressiuns illa norma d'adöver? Es lur adöver limità ad üna gruppa da locutuors, o fana part da la norma d'adöver generala?
3. Quala es l'età da l'expressiun? Es l'impraist nouv, innovativ e tras quai (amo) minoritari?

Scha nus applichain ils trais criteris güst nomnats: il criteri da l'adöver, il criteri da l'integratezza e'l criteri da l'età, as poja definir las **interfenzas** sco:

Fuormaziuns linguisticas cun caracter innovativ chi rapreschaintan deviazions da l'adöver linguistic general, chi apparan cun frequenza subordinada e chi nu sun (amo) sancziunadas da la cumünanza linguistica.

Id es interessant da classifichar differents verbs cun particla da meis corpus tenor quists grads d'integraziun.

La **critica puristica** da la lingua as dispensescha natüralmaing da talas distincziuns e maisda a bainplachair verbs chi fan part da la ierta neolatina, transferenzas integradas, interferenzas individualas novischmas e.o.p. e's basa be sülla derivanza «tudais-cha» donnagiaivla, sainza specificchar.

Laschain per uossa quistas distincziuns necessarias, forsa ün pa abstractas.

Fin uossa vaina discurrü genericamaing adüna be dad innovaziuns lexicalas süil chomp dals verbs cun particla.

Ma a l'intern da quellas esa da distinguer:

- a) scha'ls verbs respectivs nu fungheschan uschigliö amo sco basas
- b) scha'ls verbs fungheschan già sco basas per verbs cumposts

Sch'els fungheschan sco basas esa da's dumandar plünavant sch'els cumparan in novas cumbinaziuns o scha las cumbinaziuns existan fingià e chi survegnan, illa cumposiziun già existenta, üna nouva significaziun imprastada, cun oters plets, scha lur significaziun vain schlargiada per üna nouva **significaziun imprastada**.

1. Sco **nouvas basas** as poja manzunar per exaimpel:

as cugnuoscher oura inclur 'sich irgendwo auskennen'
s'agitar sü 'sich aufregen'
masürar giò 'abmessen'
masürar oura 'ausmessen'
sclerir giò 'abklären'
sclerir sü 'aufklären'
spargnar aint 'einsparen'
trapartir giò 'abteilen'
tscherchar oura 'aussuchen'
stampar oura 'ausdrucken'

2. Verbs chi fungheschan già sco basas, ma in cumbinaziun cun oters elemaints adverbials, uschè chi resultan **nouvas cumbinaziuns**:

avair avant 'vorhaben'
barattar aint 'eintauschen'
büttar avant qc. a qn. 'jem. etw. vorwerfen' ~*imbüttar*
clamar sü 'aufrufen'
crodar sü 'auffallen'
dar tras (infuormaziuns) 'durchgeben, übermitteln'
dombrar sü 'aufzählen'
durmir aint 'einschlafen'
fabrichar intuorn 'umbauen'
laschar davo 'nachlassen'
lavurar sü 'aufarbeiten'
as metter tras 'sich durchsetzen'
müdar intuorn 'umwandeln'
partir giò 'abteilen'
partir sü 'aufteilen'
pichar oura (fig.) 'ausrasten'
portar avant 'vortragen'
portar pro 'beitragen'
scriver avant 'vorschreiben'
sforzar sü qc. a qn. 'jmdm. etwas aufzwingen'
spettar giò 'abwarten'
stübgjar aint 'einstudieren'

3. Verbs basics culla listessa particla cun nouva significaziun imprastada

clamar oura Elvetissem ‘usrüefe’
crodar insembel cun qc. ‘zeitlich zusammenfallen’
crodar oura ‘ausfallen, verhindert sein’
crodar oura ‘ausfallen, nicht stattfinden’
far oura (ün import) ‘ausmachen, betragen’
gnir davent ‘wegkommen, davonkommen’
giovar oura qc. cunter alch oter ‘ausspielen’
ir aint (bes-cha) ‘eingehen (Tier)’
manar aint ‘einführen (Neuerung)’
manar tras ‘durchführen (Veranstaltung)’, *culla flur stilistica:*
«*manar tras activitats*»
muossar sü ‘aufzeigen, darlegen’
siglir aint per qn. ‘einspringen, vertreten’
scriver giò (econ.) ‘abschreiben’
tagliar giò bain ‘gut abschneiden (ein gutes Ergebnis erzielen)’
tour giò qc. a qn. ‘jem. etwas abnehmen, beschlagnahmen; glauben’
tour sü qc. sco ... ‘auffassen als’
trar sü qc. ‘etwas aufziehen, einrichten’
trar tras qc. ‘etwas durchziehen, beibehalten’
verer tras ‘den Durchblick haben, durchblicken’

l’l cas da l’ultima categoria, ingio chi concurrenzeschan la significaziun veglia e quella nouva, pon resultar conflicts semantics:

a) tanter la **significaziun tradiziunala litterala e quella imprastada nouva e figürativa.**

Interferenzas:

crodar insembel cun ‘zeitlich zusammenfallen’ vs. *crodar insembel* ‘zusammenfallen, zusammenbrechen’
crodar oura bain ‘ausfallen, gut/schlecht sein’ vs. *crodar oura* ‘herausfallen’
crodar oura (ün sportiv) ‘ausfallen’ vs. *crodar oura* (ün daint) ‘herausfallen’
gnir sü pels cuosts ‘für die Kosten aufkommen’ vs. *gnir sü per qc.* ‘heraufkommen, um etwas zu holen’ (*gnir sü per tour ingiò*)
ir oura vöd ‘leer ausgehen’ vs. *ir oura vöd* ‘unbeladen hinausgehen’

portar pro ‘beitragen, beisteuern’ vs. *portar pro qc.* ‘zubringen, hinzubringen’

b) Conflict semantic tanter **la significaziun figürativa rumantscha tradiziunala** e quella **nouva figürativa imprastada**

dar oura tschertezza e curaschi ‘Gewissheit und Zuversicht ausstrahlen’ cf. *dar oura chod, dar oura cler* (vala be per SUBJ. [-anim.])

drizzar oura qc. tenor qc. ‘etwas nach etwas ausrichten’ vs. *drizzar oura qc.* ‘etwas ausrichten, zustandebringen’

giovar oura plazzas da lavur cunter la protecziun da l’ambaint ‘ausspielen’ vs. *giovar oura* ‘auspielen, abgeben (Kartenspiel)’

serrar giò üna discussiun vs. *serrar giò üna stanza* (culla clav)’

Conflicts semantics dals geners manzunats pon impedir o limitar l’integrabilità dad innovaziuns tras impraist.

Ma pell’integrabilità dad interferenzas han dachedir, e na pac, eir amo oters factuors:

I’s tratta da **factuors d’uorden sociolinguistic.**

L’ot grà dal bilinguissem dals Rumantschs dal Grischun chi recuorran ad impraists tras traducziun verbala ed a calques semantics dal tudais-ch, augmanta la prontezza da surtour eir verbs cun particla chi sun idiomatisats in tudais-ch, e quai pervi da la familiarità cul tudais-ch. La decodaziun capita in tudais-ch. Ils imprastaders innovativs as cuntaintan da la motivaziun morfologica dals models idiomatisats tudais-chs. Cun quai cha’ls imprastaders sun capabels da decodar quistas expressiuns, chi tils sun famigliaras in tud. – i tillas han a la fin stuvü imprendder – nu’s fana la dumonda quant adattadas cha lur innovaziuns sajan. Suvent gnanca nu cugnoschan els l’expressiun rumantscha chi po manar a conflicts semantics.

– **Ün trat characteristic dal bilinguissem rumantsch-tudais-ch es quel cha interferenzas capitin in tuottas duos direcziuns e cha la cumpetenzza dal singul locutur illas duos linguas in contact es fich variabla.**

– In Grischun nun exista plü ingüna gruppa da locutuors monolinguals chi pudess fungar sco correctiv per imprastaders particularmaing innovativs.

Vieplü coincidan quellas persunas chi fan nascher interferenzas e quellas chi han da decider davart lur integraziun.

Eir scha la prontezza d'integrar interferenzas es fich ota, daja ün factur linguistic chi limitescha l'integraziun dad interferenzas, nempe la **restricziun sinonimica**.

Quista deriva dal bsögn d'economia illa lingua chi regulescha la creatività da l'individuum e's defenda cunter innovaziuns lexicalas na güstifichablas.

Per quai chi riguarda il grà d'integraziun da verbs cun particla imprastats o da significaziuns imprastadas, esa da dir chi'd es mal til masürar.

Quai as vezza p.ex. pro EBNETER in sia lavur sur dals verbs valla-ders, ingio ch'el adüa, sper verbs üsitats, eir inteferenzas exclusivas, nouvishmas da fraquenza irrelevantas e suvent bod idiolectalas.

*9. Aspets da l'adöver e da la posiziun da verbs cun particla:
register e connotaziun*

Üna discussiun sur da verbs cun particla sto a meis avis eir trattar **aspets da l'adöver**, in special **lur posiziun a l'intern da l'inventar dals verbs** cha la lingua metta a disposiziun.

A meis avis esa ourdvar interessant da metter ils verbs cun particla in confrunt cun verbs dad oters muosters, nempe cun verbs **simpels** e verbs **prefixats**.

Differenzas as laschan observar i'l fat cha verbs cun particla appartegnan ad oters **registers** q.v.d, ch'els s'adattan ad otras situaziuns comunicativas co p.ex. verbs prefixats da provenienza docta.

Id es da dir cha'l rumantsch dal Grischun nu dispuona dad ün grond spectrum da registers, quai chi'd es d'attribuir al radius comunicativ limità ed a la mancanza da diversità da situaziuns da comunicaziun chi and resulta.

Las situaziuns da comunicaziun sun unilateralas e redüttas. La lingua vain dovrada pustüt in situaziuns da character infuormal. Quai ha sias repercussiuns i'l pledari in adöver.

A l'intern dals verbs as poja observar fich bain verbs chi fan part da differents registers e tils gruppar sco **dublettas** sinonimicas:

metter pro – agiundscher
sriver aint – insriver
sriver sü – notar
dar pro – consentir
dir sü – recitar
trar sü – allevar (muvel) | educar (uffants)
dumandar oura – interrogar
far davo – imitar
nüzziar oura – explotar
trar giò – subtrahar
sfar our – divorziar

I vala la paina da congualar verbs sinonims da differenta structura in vista a lur **adeguatezza situativa** ed a lur **appartnentscha a differents registers**.

Schi's conguala verbs simpels, verbs cun prefix e verbs cun particla, as constatescha cha **sinonimia situativa** es ün cas fich rar.

Quai füss però üna cundiziun indispensabla per pudair **substiuir** verbs cun particla tant malvis, cun oters. Id es cuntschaint cha la critica pruistica da la lingua propuona substituziuns. Ils exponents laschan our d'ögl differenzas da register. Els surmainan, per uschè dir, als locutuors da far fosas tschernas dal püt da vista comunicativ.

Cusgliaders puristics propuonan sco substituents per verbs cun particla, discutabels in lur ögls, verbs sinonims dad otra structura, e minchatant cussaglian els da laschar davent la particla in lur ögls redundant, tant chi's po leger p.ex. *XY es creschü a Sent*, eir schi's tratta suvent dad alch oter co dad üna planta, per evitar *crescher sü*.

Suvent es dafatta la sinonimia limitada. Da las jadas propuonan els, in lur zeli, dafatta da s-chivir **transferenzas**, chi sun dalönch innan sancziunadas da la norma prescriptiva e figüreschan i'ls dicziunaris normativs. In bliers cas as tratta pro'ls verbs substitutivs dad impraists docts latins e neolatins chi appartegnan ad ün register elevà.

A l'intern dals impraists, quels consciaints nempe, chattaina numerus verbs cun particla o expressiuns intuorn ün verb cun particla chi derivan da la retschercha da tschertas gruppas da locutuors da s'expri-

mer in ün möd elevà. Pro quels es **la visibilità dal model tudais-ch tuottafat giavüschada e vala sco criteri da qualità.**

I'l register elevà culs plets exclusivs, fana concorrenza a verbs cun prefixs da provenienza latina. Quia as muossa cha'l tudais-ch surpiglia la piazza dal latin sco lingua da cultura e da prestige e sco funtana per impraists «exquisits». Quai reflecta la situaziun socioculturala dal Grischun rumantsch culla dominanza eir culturala dal tudais-ch.

Las expressiuns tudais-chas «eine Arbeit ausführen», «eine Existenz aufbauen», «eine Prüfung ablegen», «ein Theaterstück aufführen», «Missverständnisse ausräumen», vegnan tradüttas cullas expressiuns:

[*] *manar oura üna lavur*, [*] *fabrichar sü ün'existenza*, [*] *metter giò ün examen*, [*] *manar sü ün toc teater*, [*] *rumir oura malinclettas*.

Quists cas rapreschaintan interferenzas chi resultan dad ün bsögn da **preciusità** stilistica.

Ün ulteriur importantischem aspet chi vala da resguardar in connex cul tudais-ch sco furnitur dad impraists, es la **connotaziun**.

Impraists dal tudais-ch e dal tudais-ch svizzer, chi correspuondan a l'expressiun tudais-cha han, in ün tschert context cultural, üna connotaziun positiva.

Pella paja sun verbs prefixats da taimpra neolatina connotats negativmaing, premiss chi sajan cuntschaints.

Dal tudais-ch surpiglian blers Rumantschs eir l'aversiun per latinissem o neolatinissem, sco plets massa docts e massa esters, culla differenza cha'l tudais-ch dispuona da fuormas alternativas a tanfun.

Sco l'indicaziun dal register limiteschan ils elemaints connotativs la sinonimia.

La dumonda scha ün impraist saja güstifichà, q.v.d. sch'el implischa üna **locca denotativa**, o sch'el saja spür luxus, sto gnir fatta otramaing.

I po nempe esser cha tscherts locutuors resaintan **loccas connotativas**, ch'els tscherchan dad implir cun impraists our da la **lingua da prestige**, da spüra malcuntantezza culs sinonims chi han ün'otra connotaziun, q.v.d. na quella giavüschada.

Eir per quist motiv han las propostas da substituziun dals cultivaders da lingua puristics suvent success modest.

10. Radschuns pella vitalità dal muoster verbal in rumantsch

Per glivrar mia contribuziun lessa provar da nomnar, in möd re-sumptiv, las radschuns pella **vitalità**¹⁹ straordinaria dal muoster «**VERB + ADVERB**» i'l rumantsch.

Id es da distinguer radschuns immanentas a la lingua e radschuns sociolinguisticas e culturalas.

Sco radschuns **linguisticas** as poja nomnar:

1. La **reducziun da la polisemia** i'l cas da singuls verbs d'adöver frequent tras la particla
2. L'**expressività** plü ota da verbs cun particla
3. L'**economia da l'inventar** da segns linguisticas
4. Il sistem ourdvert differenzchà dad **adverbs direcziunals e locals** e da las preposiziuns respectivas i'l rumantsch
5. La **mancanza da verbs simpels cun significaziun abstracta** illa lingua populara

Sco **radschuns sociolinguisticas** e culturalas pon valair:

1. La predilecziun da la **lingua populara** pel möd da s'exprimer **analitic** chi vain incunter al **bsögn da motivaziun**. Il rumantsch, sco lingua lönch essenzialmaing discurrüda, ha conservà tendenzas dal latin vulgar cha otras varietats neolatinas cun üna ferma codificaziun da la lingua scritta han eliminà tras üna latinisaziun accentuada.
2. La **favurisaziun da l'impraist our da la lingua da prestige** dominante a disfavur da la fuormaziun da plets a l'intern da la lingua, chi nu vain tratta a nüz avuonda. Pudair trar a nüz las pussibiltats da la fuormaziun da plets premetta üna tscherta codificaziun e la perscrutaziun dals mecanissem da la FP.
Hozindi as stoja constatar cha la gronda part da las innovaziuns lexicalas sun d'attribuir a l'influenza dal tudais-ch.

¹⁹ Quist chapitel as basa süll'analisa da MAIR (1984).

Da las vias per crear novas unitats lexicalas vain favurizada quella da l'impraist a disfavour da la fuormaziun da plects.

Schi's conguala ils verbs prefixats culs verbs cun particla dal punct da vista da lur **funcziunalità**, schi as faja üna constataziun:

Nempe cha'ls verbs cun particla han ün important dischavantag funcziunal.

Els nu permettän nempe la nominalisaziun deverbala. Id ha da gnir recuorrü a fuormas **suppletivas**, chi derivan lura güsta da verbs cun prefixs. Il substantiv nun es motivà tras il verb. Quai va incunter al princip d'economia.

Exaimpels:

dar aint a qn. Nomen: *la denunzcha, la denunzchaziun* sün basa da *denunzchar*.

dar giò üna plaiiv Nomen: *la demischiun* sün basa da *demetter* (ün uffizi), eir: *demischiunar*.

Sch'üna lingua voul esser sviluppada, esa d'avantag sch'ella dispuona da tuots duos tips da verbs chi **accumplischan lur funcziun in lur situaziuns da comunicaziun appropriadas.**

I sun da resguardar sco **cumplementars i'l sen funcziunal.**

I nun es radschunaivel da favurisar ün mouden sintactic sco popular, e spredscher l'oter sco doct.

In nu dà motivs funcziunals da favurisar *metter pro ad agiundscher*, be estetics.

Üna jada o tschella as rivaraja illa situaziun chi s'ha dabsögn dal substantiv *l'aggiunta*.

Eu less glivrar quist artichel cun üna remarcha generala, nempe culla constataziun chi nu saja uschè simpel sco quai chi's pudess crajer, culs **verbs cun particla**. Sco conclusiun para quista constataziun forse maigra, ma ella s'ha verificada sco punct da partenza ed ipotesa da lavur.

